

FÜTÜVVET-AHİLİK GELENEĞİNDE AHLAK, KÂMİL İNSAN VE İKTİSAT MESELESİ: AHİLİĞİN DOLAYLI İŞ AHLAKI İLKELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ekrem Erdem¹

Özet

Fütüvvet veya ahilik, İslami çerçevede ‘iyi olan şeyleri yapma, kötü olan şeyleri de yapmama ya da engelleme’ esasına dayalı ahlaklı bir hayat ve toplum inşa etme idealinin kurumsallaşmış adıdır. Fütüvvet düşüncesinin gerek kendine örnek/yol gösterici olarak aldığı kişiler silsilesi gerekse yol pusulası olarak kabul ettiği ilkeler bakımından ideal ya da kâmil insan yetiştirmeye dayalı bir medeniyet projesi olduğu anlaşılmaktadır. Elbette İbni Arabi gibi bazı mutasavvıflar İslam öncesi ve sonrası düşünce tarihi müellifleri gibi konuyu derin felsefi mülahazalarla açıklamayı tercih etmişlerdir. Sünni İslam ulemasının önemli bir kısmı tarafından ağır eleştiriye tabi tutulan bu anlayış, meseleyi derin bir felsefi analizin konusu yaparken; ahlak, tasavvuf ve fütüvvet çevrelerinin genel manada kâmil insandan anladığı, Kur’an ahlakı ile ahlaklanmış, vahyin pusulasına uygun bir hayat süren ideal insan tasavvurudur. Biz de zaten fütüvvetin amaç fonksiyonu olarak görülen kâmil insan tasavvurunu bu çerçevede ele aldık. Bu itibarla, bu çalışmada fütüvvet ve ahilik düşüncesinin genel (dolaylı) iş ahlakı ilkelerinden altısı üzerinden bir insan-ı kâmil tahlili yapılmıştır. Bu ilkeler; dürüstlük, cömertlik, tevazu, iyi huylu ve güzel sözlü olmak, îsar, kusur aramamak ve affedici olmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Fütüvvet, Ahilik, Ahiliğin İlkeleri, Kâmil İnsan, İnsan-ı Kâmil, İslam İktisadı, İslam Düşüncesi.*

ETHICS, PERFECT HUMAN, AND ECONOMICS IN THE TRADITION OF FUTUWWA-AKHISM: AN EVALUATION ON INDIRECT BUSINESS ETHICS PRINCIPLES OF THE AKHISM

Abstract

Futuwwa or akhism is the institutionalized name of the ideal of building a moral life and society based on the principle of doing good things, not doing or preventing bad things in the Islamic framework. It is understood that the idea of futuwwa is a civilization project based on raising ideal or perfect human (‘insan-ı kamil’) in terms of the series of people it takes as an example/guide and the principles it accepts as a way compass. Of course, some sufis such as Ibn Arabi preferred to explain the subject

---

¹ Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. E-posta: ekrem_erdem1@hotmail.com. Orcid: 0000-0002-5876-8747.

with deep philosophical considerations, like the authors of the history of thought before and after Islam. This understanding, which has been heavily criticized by a significant part of the Sunni Islamic scholars, makes the issue the subject of a deep philosophical analysis; it is an ideal human imagination that is understood by the circles of morality, mysticism and futuwwa as the perfect human being in general, moralized with the morals of the Qur'an, and living a life in accordance with the compass of revelation. Therefore, we have already dealt with the concept of the perfect human being, which is seen as the purpose function of futuwwa, within this framework. In this respect, in this study, a perfect human being has been analyzed over six of the general (indirect) business ethics principles of futuwwa and akhism. These principles are honesty, generosity, humility, being good-natured and well-spoken, altruism, not looking for fault and being forgiving.

Key Words: *Futuwwa, Akhism, Principles of Akhism, Perfect Human, İnsan-ı Kamil, Islamic Economics, Islamic Thought.*

1. Giriş

Fütüvvet, İslami çerçevede iyi olan şeyleri yapma, kötü olan şeyleri de yapmama esasına dayalı ahlaklı bir hayat ve toplum inşa etme idealinin kurumsallaşmış adıdır. Ahilik ise, bunun 13. yüzyıldan itibaren Ahi Evran'ın öncülüğünde Anadolu'da Müslüman Türkler tarafından ağırlıklı olarak esnaf ve zanaatkar meslek zümreleri üzerinden oluşturulmuş kurumsal halidir. Fütüvvet ve veya ahilik geleneğinin öncüleri, takip ettikleri yolu ilk insan ve peygamber Hz. Adem'den başlatır ve 'fütüvvet ağacı' dedikleri bir silsile ile Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf gibi peygamberlerle devam ettirerek Peygamber Efendimiz'e, oradan da Hz. Ali ve Selman-ı Farisi gibi önde gelen sahabeler ve Ehl-i Beyt vasıtasıyla kendilerine kadar getirirler.

Böyle olunca, fütüvvet veya ahilik her zaman ideal insanların örnekliğinde oluşan bir hayat tarzı ve medeniyet tasavvuru olarak gözükmiştir. Kuşkusuz farklı zamanlarda ve coğrafyalarda ortaya çıkan dini, siyasi, kültürel ve ekonomik değişikliklerin tesirinde kalarak kendi içinde bazı zafiyetler oluşsa da, fütüvvet geleneği her zaman üstün ahlaki meziyetlere sahip, hayatın her alanında âdâb-ı muaşeretini önceleyen kamil bir insan ve erdemli bir toplum inşa etme modeli olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim fütüvvet geleneğinin vazettiği ahlaki ilkeler dikkatle incelendiğinde, esasında İslam'ın Kur'an'da, sünnette ve tasavvuf alimlerinin temel kaynaklarında ısrarla vurgulanan idealize edilmiş kâmil bir insanın vasıflarından bahsedildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, dürüstlük, yardımseverlik, diğerkamlık, cömertlik, tevazu, misafirperverlik, haya sahibi olmak, mürüvvet sahibi olmak ve yiğitlik gibi güzel hasletler kâmil bir Müslümanın sahip olması arzu edilen genel ahlaki ilkelerdir. Ama, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin içinde yer alan herkesin sahip olması istenen ve kendilerine önemli avantajlar sağlayan ilkelerdir. Hatta bu ilkeler, doğrudan iş ahlakı ilkelerinden önce olmazsa olmaz ilkeler olarak da

düşünülebilir. O bakımdan, ‘iş hayatının birinci derece (yeterli) koşulları’ olarak da düşünülebilir.

Mevcut çalışmada *kâmil insan* ya da insanın kemâlât tasavvuru felsefi tartışmalara girmeden, önce İslam ahlakı ve tasavvuf çizgisine uygun olarak ele alınacaktır. Ardından, *insan-ı kâmil* meselesi bu düşünceye paralel sayılacak bir anlayışla, fütüvvetnameler başta olmak üzere fütüvvetin ve ahiliğin kaynaklarında² bahsi geçen fütüvvet ehlinin ya da ahinin sahip olması gereken temel ahlaki ilkeler üzerinden tahlil edilecektir. Zira daha önceki araştırmalarımızdan ulaştığımız kanaate göre, fütüvvet kaynaklarında zikredilen ahlaki umdeler, ideal insan tipi olarak görülen, tasavvur edilen fütüvvet ehlinin vasıflarıdır. Bize göre, bu vasıfları haiz bir fütüvvet ehli ya da ahi, esas itibariyle diğer İslam kaynaklarında tasavvur edilen *insan-ı kâmil* (ideal, olgun insan) tipolojisini izah etmektedir. Bu itibarla, çalışmanın amacı fütüvvet ve ahilik geleneğinin sahip olduğu ahlaki ilkelerin iktisadi hayatta insan-ı kâmil hedefine uygun olarak nasıl karşılık bulabileceğinin ve yorumlanabileceğinin tahlil edilmesi olacaktır.

2. İslam Geleneğinde Kâmil İnsan Tasavvuru

Kur’an-ı Kerim’de *kâmil* ya da ideal insan tasavvuru öncelikle Hz. Adem’in yaratılış hikayesi ve *halife* olarak tanımlanması (Bakara: 30), ademoğlunun *mükerrem* kılınması (İsrâ: 70), en güzel biçimde yaratılması (Tin: 4), farklı ifade şekilleriyle her şeyin insanın emrine verilmesi (Câsiye: 13; Lokman: 20; İbrahim: 34), ilâhî ruhtan üflenmesi (Hicr: 29), Allah’a dost kılınması (Yunus: 62-64) ve Allah tarafından ilim verilmesi (Kehf: 65), Hz. Peygamber’in ‘güzel örnek’ olarak gösterilmesi (Ahzâb: 21) ve ‘Alemlere rahmet’ olarak gönderilmesi (Enbiyâ: 107) üzerinden açıklanır. Hadislerde ise, Cenabı Hakkın Adem’i kendi sûretinde yaratması (Buhârî, İstizân: 1; Müslim, Birr: 155), ilk olarak Hz. Muhammed’in yaratılması (Aclûnî, II: 187), Hz. Adem bedenle ruh arasında iken Onun peygamber olması (Aclûnî, II: 187) ve kainatın Onun hatırına (yüzü-suyu hürmetine) yaratılmamış olması (Aclûnî, II: 232) gibi hususlardan bahsedilir³.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, İslam düşüncesinde *kâmil insan* ya da geleneksel ifadesiyle ‘*insan-ı kâmil*’ kavramı esas itibariyle vahyin doğrultusunda bir yaşam biçimini benimsemiş ve o uğurda örnek/ideal bir şahsiyet sahibi insanı ifade eder. Bu manada, vahyin yeryüzümdeki mümessilleri olarak İbrahim, Yusuf, Musa, Davud, İsa Peygamberler ile Peygamber Efendimiz, insanlık için kâmil insan olarak kristalize olmuş şahsiyetlerdir. Bu insan tasavvurunun daha sonraki dönemlerde Peygamber’in ahabında, önde gelen ulemada, mutasavvıflarda ve fütüvvet ehlinde de sürdürülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Esasında, kâmil insan tasavvuru tasavvufun özünde var olan meseledir. Zaten tasavvufun amacı, insanı dünyanın süsünden,

² Erdem, 2021d.

³ Aydın, 2000: 330.

lezzetlerinden ve kaygılarından arındırarak, salih ameller ve güzel ahlakla donatıp yaratılış gayesine matuf bir olgunluğa kavuşturmadır. Bunu yaparken de temel düstur her zaman manevi yükümlülükleri sözle değil hal ile gerçekleştirmek; yani, *ehl-i hâl* olmak tavsiye edilmiştir.

Ünlü tasavvuf şairi Şeyh Galib (ö. 1799) insanın özünde bulunan bu cevherin farkında olmasını, ‘kendine saygıyla yaklaşmasını, zira kâinatta yaratılmışların özü, göz bebeği olduğunu’ aşağıdaki beyti ile şöyle ifade eder⁴:

*Hoşça bak zatına kim bu zübde-i alemsin sen,
Merdûm-i dide-i ekvân olan Ademsin sen.*

Benzer düşünceyi dile getiren Mehmet Akif ise, her zamanki üslubu ile ‘insanın yaratılışın yüce bir kopyası olduğunu ve bunun tecelli ettiğini; öyleyse artık durup düşünmesini ve bir karar vermesini ister⁵:

*Senin bir nüsha-i kübrâyı hilkat olduğun elbet,
Tecellî etti artık; dur, düşün öyleyse bir hükmet:*

Fakat, insan-ı kâmil meselesi Muhyiddin İbni Arabî (ö. 1165) gibi tasavvuf alimleri tarafından “Hakikat-i Muhammedîyye” olarak tanımlanmıştır. Buna göre, özü itibariyle her bakımdan mükemmel bir insan tasavvuru korunsada İbni Arabî gibi düşünenler insan-ı kâmilî “*alemin ulvi ve süfli hakikatlerinin toplandığı küçültülmüş bir suret*”i⁶ olarak değerlendirmişlerdir.

3. Fütüvvet ve Ahilik Geleneğinde Kâmil İnsan ve İktisadi Hayata Yansımaları: İş Hayatının Dolaylı Ahlakî İlkeleri

Fütüvvet, İslami çerçevede iyi olan şeyleri yapma, kötü olan şeyleri de yapmama esasına dayalı ahlaklı bir hayat ve toplum inşa etme idealinin kurumsallaşmış adıdır. Ahilik ise, bunun 13. yüzyıldan itibaren Ahi Evran’ın öncülüğünde Anadolu’da Müslüman Türkler tarafından ağırlıklı olarak esnaf ve zanaatkar meslek zümreleri üzerinden oluşturulmuş kurumsal halidir. İslam medeniyetinin en başından beri fütüvvet; şecaat, cömertlik, diğerkamlık, halka hizmet, başkasını nefesine tercih etme, mürüvvet ve kaliteli hayat standardı gibi temel ahlakî umdeleri esas alan yüksek ahlak (mekârim-i ahlak) standardı olarak temayüz etmiş bir sivil yapılanmanın adı olmuştur. Fütüvvetin ya da ahiliğin kaynakları incelendiğinde, hayatın yirmi dört saatini içine alacak şekilde mensuplarını insan-ı kâmil seviyesine çıkarmayı hedefleyen adeta birer edep ve ahlak ilmi halleri oldukları anlaşılır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu tespiti haklı çıkaracak şekilde ahiliğin her Müslüman için temel (iş hayatı için dolaylı ya da birinci derece, gerekli) ahlakî ilkeler üzerinden bir insan-ı kâmil analizi

⁴ Çetinkaya, 2015: 417, 429.

⁵ Ersoy, 2016: 64-66.

⁶ Çetinkaya, 2015: 236.

yapılacaktır. Her bir ilkenin analizinde odak noktamız, esas olarak iktisadi faaliyet içinde söz konusu ilkelere tabi olarak kemâlâtın elde edilişi olacaktır.

3.1. Fütüvvet-Ahilik, *Mekârim-i Ahlak* ve *Kâmil İnsan Anlayışı*

Fütüvvet ve veya ahilik geleneğinin öncüleri, takip ettikleri yolu ilk insan ve peygamber Hz. Adem'den başlatır ve '*fütüvvet ağacı*' dedikleri bir silsile ile Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf gibi peygamberlerle devam ettirerek Peygamber Efendimiz'e, oradan da Hz. Ali ve Selman-ı Farisi gibi önde gelen sahabeler ve Ehl-i Beyt vasıtasıyla kendilerine kadar getirirler. Esasında bu yöntemle, ahiliğin insanlığın varlığıyla başladığı ve o kadar kadim bir gelenek olduğu; dolayısıyla bu gelenek, zaman ve mekân/coğrafya tüneline farklı renklere bürünmüş olarak tezahür etse de vahyin ışığında yolculuğuna hep devam etmiştir. Vahyin farklı zaman ve mekanlarda farklı zümreler ve toplumlar eliyle kaydettiği hız ve oluşturduğu tesire paralel olarak ahilik inanç ve uygulamaları da bazı dönem ve topluluklarda önemli sonuç doğurmuş, şartlar değişince de zayıflamıştır. O bakımdan, ahilik vahyin insanlık üzerindeki medeniyet tasavvurunun mütemmim bir cüzü olarak insanoğlunun bireysel ve toplumsal manada ahlak-temelli bir hayat sürmesi için anlaşılabilir ve uygulanabilir basit kurallar ve modeller geliştirmiştir.

Ahilik adına vazedilen kurallar, esas itibariyle vahyin ve onun etle kemiğe bürünmüş hali olan sünnete dayalı bir hayat tarzının günün her anını kuşatacak nitelikte olup; kuralların bazıları genel olarak herkesi ilgilendirirken, bazıları belli meslek erbabının ilgili faaliyet alanını ilgilendirmektedir. O bakımdan, ahiliğin temel kaynaklarından örneğin fütüvvetnamelere, şeceranelere, icazetnamelere, bazı seyahatnamelere ve arşiv belgelerine bakıldığında⁷; tavsiye edilen kuralların neredeyse tamamının İslam ahlakı temelinde bireysel ve toplumsal ahlaki sorumlulukları içerdiği anlaşılmaktadır⁸. Fütüvvet geleneğinin vazettiği ahlaki ilkeler dikkatle incelendiğinde, esasında İslam'ın Kur'an'da, sünnette ve tasavvuf alimlerinin temel kaynaklarında ısrarla vurgulanan idealize edilmiş kâmil bir insanın vasıflarından bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Zaten Bâyezîd (ö. 848 veya 874), Hadraveyh (ö. 854), Haddad (ö. 883), Kirmani (ö. 883), Cüneyd (ö. 909), Hallâc (ö. 922), Sülemi (ö. 1031), Kuşeyri (ö. 1072), Sühreverdi (ö. 1234), İbni Arabî (ö. 1240) ve Cîlî (ö. 1428) gibi büyük mutasavvıfların aynı zamanda fütüvvet düşüncesinin ve yaşantısının ideal insanları arasında oldukları dikkate alındığında, söz konusu zevatın söylemlerinden ve eylemlerinden fütüvvetin bir *insan-ı kâmil* ya da *kâmil insan* projesi olduğu görülmektedir. Elbette İbni Arabî ve Cîlî gibi bazı mutasavvıflar İslam öncesi ve sonrası düşünce tarihi müellifleri gibi konuyu derin felsefi mülahazalarla açıklamayı

⁷ Erdem, 2021d.

⁸ Bu hususu teyit için pek çok kaynak arasında örneğin şu eserlere bakılabilir: Maverdi, 1978; Haşimi, 2007; Sülemi, 1977; Sülemi, 1981; Sülemi, 2014; Kuşeyri, 2017; Sühreverdi, ? (*Avârifü'l Meârif*).

tercih etmişlerdir. Nitekim *Hakikat-i Muhammediyye* olarak bilinen düşüncenin İslam düşünce ve tasavvuf tarihinde önemli bir yer tuttuğu ve derin tartışmalara konu olduğu bir gerçektir.

İnsan-ı kâmil anlayışı ile fütüvvet ve ahilik arasındaki köprüyü ayakta tutan çelik halatın adı '*mekârim-i ahlak*'tır. Bu büyük halatın içinde birbirine sıkı sıkıya sarılan çelik unsurları Kur'an ve sünnet şöyle tarif eder: "*Af yolunu tut, iyi olanı emret, cahillerden uzak dur (haddini bilmezlere aldırma)*" (Araf: 199). Hadis olarak bilinen ve bilhassa tasavvufi çevrelerde İslam ahlakını özetlediği söylenen meşhur söz kâmil insanın ahlaki zirvesini (*mekârim-i ahlak*) belki de en güzel anlatan metindir: "*Gelmeyene git, zulmedeni affet, vermeyene ver, kötülük edene iyilik et, haddini bilmeyene aldırma*".

Büyük tasavvuf alimi Sülemi, meşhur *Tasavvufa Giriş* risalesinde yukarıda verilen ayet ve hadisin bağlantısını anlatırken ifadelerde bazı farklılıklar dikkat çeker. Müellifin aktardığına göre, bu ayet nazil olduğunda Cebrail "*Ey Muhammed! Sana ahlakın niteliklerini getirdim*" der, O da ne olduklarını sorduğunda: "*Sana zulmedeni affetmen, seni mahrum barakana vermen, seninle ilişkiyi kesene sıla-i rahimde bulunman, haddini bilmezlere aldırmanın, sana kötülük yapana şefkat göstermendir*". Devamında ise, Rasulullah'ın bu umdelere ümmetinin de uymasını söylediğini ve Muhammed b. Harb'in de 'Allah Teala'nın mürüvveti bu ayette toplamıştır' sözünü ekler⁹. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, fütüvvetin özü olan mürüvvet, *mekârim-i ahlak*ın zirvesidir. Bu itibarla, fütüvvet sufilerin gözünde esasında Cenabı Hakkın "*Sen büyük bir ahlak üzeresin*" (Kalem: 4) buyurduğu nebevi ahlaka (kâmil insan idealine) ulaşma gayreti olarak görülmüştür.

Mevcut çalışmada *kâmil insan* ya da insanın kemâlât tasavvuru felsefi tartışmalara girmeden, önce İslam ahlakı ve tasavvuf çizgisine uygun olarak ele alınacaktır. Ardından, *insan-ı kâmil* meselesi bu düşünceye paralel sayılacak bir anlayışla, fütüvvetnameler başta olmak üzere fütüvvetin ve ahiliğin kaynaklarında¹⁰ bahsi geçen fütüvvet ehlinin ya da ahinin sahip olması gereken ahlaki ilkeler üzerinden tahlil edilecektir. Zira daha önceki araştırmalarımızdan ulaştığımız kanaate göre, fütüvvet kaynaklarında zikredilen ahlaki umdeler, ideal insan tipi olarak görülen, tasavvur edilen fütüvvet ehlinin vasıflarıdır.

Bize göre, bu vasıfları haiz bir fütüvvet ehli ya da ahi, esas itibarıyla diğer İslam kaynaklarında tasavvur edilen *kâmil insan* (ideal, olgun insan) tipolojisini izah etmektedir. Elbette geçmişte zamanla fütüvvet anlayışında farklılıklar ortaya çıkmış, fütüvvetnamelere siyasi saiklerle batını bazı mezhep ve tarikat motifleri ve propagandaları girmiş olsa da hareketin özü her zaman ideal, olgun bir Müslüman kişiliğinin oluşması olmuştur. Bu itibarla, çalışmada genel olarak İslam geleneğinde

⁹ Sülemi, 2014: 83.

¹⁰ Erdem, 2021d.

ve fütüvvet anlayışında insan-ı kâmil düşüncesinin ahiliğin genel (dolaylı) iş ahlakı ilkeleri üzerinden incelenmesi amaçlanmıştır.

3.2. Ahiliğin Birinci Derece Ahlakî İlkeleri, Kemâlât ve İktisadi Hayata Tesiri

Neredeyse tün fütüvvet kaynaklarında¹¹, ama özellikle birincil kaynak statüsünde kabul edilen fütüvvetnamelerde¹² sürekli tekrarlanan mesela dürüstlük, yardımseverlik, diğerkamlik, cömertlik, tevazu, misafirperverlik, haya sahibi olmak, mürüvvet sahibi olmak ve yiğitlik gibi güzel hasletler her Müslümanın sahip olması arzu edilen genel ahlakî ilkelerdir¹³. Ama, aynı zamanda üretimle ticaretle uğraşan herkesin sahip olması istenen, sahip olduğunda iş hayatında kendisi için önemli avantajlar sağlayan ilkelerdir. Hatta bu ilkeler, doğrudan iş ahlakî ilkelerinden önce olmazsa olmaz ilkeler olarak da düşünülebilir. O bakımdan, matematik ve iktisat literatürünün sık kullandığı bir dille söylemek gerekirse, yukarıda bahsi geçen genel ahlakî ilkeler aynı zamanda ‘*iş hayatının birinci derece (yeterli) koşulları*’ olarak da düşünülebilir. Zira bu temel ahlakî vasıfları haiz olmayan bir kişinin iş hayatında güvenilir, birlikte iş yapılabilir, borç verilebilir ya da malı alınabilir biri olarak bilinmeyeceği; o nedenle uzun dönemde başarılı olamayacağı söylenebilir. Bize göre, ahiliğin birinci derece ahlakî ilkelerini aşağıdaki gibi toplu olarak sunmak mümkündür:

- Doğruluktan ayrılmamak,
- Yalan söylememek,
- Cömert olmak,
- Mütevazi olmak,
- İyi huylarını geliştirmek,
- Kendisini halka (hizmete) adanmak,
- Kusur aramamak, aksine kusurları örtmek,
- Misafirperver olmak,
- İnsanlara nasihat ederek onları iyi yola yöneltmek,
- Dindar olmak,
- Haya sahibi olmak,
- Dedikodu yapmamak,
- İçki içmemek,
- Zina yapmamak,
- Kimseye karşı düşmanlık ve kin beslememek,
- Büyüklere karşı hürmetkar, küçüklere karşı şefkatli olmak,
- Nefsine hâkim olmak,
- Eline, beline ve diline sahip olmak.

---

¹¹ Erdem, 2021d.

¹² Erdem, 2021c.

¹³ Maverdi, 1978; Haşimi, 2007.

Ahiliğe göre, her Müslümanın sahip olması arzu edilen genel ahlaki ilkeler ya da İş hayatının birinci derece (gerekli) koşulları (örneğin); dürüstlük, yardımseverlik, diğerkamlik, cömertlik, tevazu, misafirperverlik, haya sahibi olmak, mürüvvet sahibi olmak ve yiğitlik gibi İslam ahlakının ama aynı zamanda evrensel ahlakın benimsediği ilkelerdir. Bu ilkeler, üretimle ticaretle uğraşan herkesin sahip olması istenen, iş hayatında kendisi için önemli avantajlar sağlayan ilkelerdir. Doğrudan iş ahlaki ilkelerinden önce olmazsa olmaz ilkeler olarak da düşünülebilir. O bakımdan, matematik ve iktisat literatürünün sık kullandığı bir dille söylemek gerekirse, yukarıda bahsi geçen genel ahlaki ilkeler aynı zamanda ‘*iş hayatının birinci derece (gerekli) koşulları*’ olarak da düşünülebilir. Zira bu temel ahlaki vasıfları haiz olmayan bir kişinin iş hayatında güvenilir, birlikte iş yapılabilir, borç verilebilir ya da malı alınabilir biri olarak bilinmeyeceği; o nedenle uzun dönemde başarılı olamayacağı söylenebilir.

Çalışmanın Anadolu Fütüvvetçiliği olarak bilinen Ahiliğin birinci derece (iş hayatı için gerekli) ahlaki ilkelerinden bazıları üzerine kısa bir inceleme ve analiz yapılacaktır. Bu ilkeler sırasıyla şunlar olacaktır: i. Dürüstlük, ii. cömertlik, iii. tevazu, iv. iyi huylu ve güzel sözlü olmak (insanlarla iyi iletişim kurmak), v. isar ve kendisini halka adamak ve vi. kusur aramamak, affedici olmak.

3.2.1. Dürüstlük: Yalan Söylememek, Hileli İş Yapmamak

Ölçüsünde, tartısında, malının niteliği ve fiyatlaması konusunda *dürüst ve tutarlı davranmayan (sahtekâr) yalancı biri*, müşterilerine güven vermeyeceği için, hele bugünün bilgi çağında uzun dönemde kalıcı olması mümkün değildir. Yalan söylemek, günlük hayatın her alanında olduğu gibi, iş hayatında da karşı tarafı aldatmaya yönelik ahlaki olmayan bir turumdur. O nedenle, İslam öncesi dönemde tüccarların itibarı pek iyi değildi; simsar olarak anılırlardı. Hz. Peygamber de ölçü ve tartı aletlerini doğru kullanmaları hususunda şöyle uyarıda bulunmuştur: “*Siz doğru kullandığınızda Cenneti kazanırsınız, sahtekarlık yaptığınızda Cehenneme düşeceğinizi iki durumla iş başındasınız. Sizden önce geçen toplumlar bu konuda helak olanlardan oldular*” (Tirmizi, Büyü: 1217).

Kur’an-ı Kerim’de de ölçü ve tartıda hile yapanları konu edinen ve ismini onlara dönük “yazıklar olsun!” kelimesinden alan bir sure indirilmiştir (Mutaffifin Suresi). Surenin başlangıcındaki ilgili ayetler mealen şöyledir: “*Eksik ölçüp noksan yapan hilekarlara yazıklar olsun! Onlar insanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, Onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise eksik ölçer ve tartarlar. Onlar düşünmezler mi ki, tekrar diriltilecekler! ... O gün vay haline yalancıların*” (Mutaffifin: 1-4, 10). Yine Kur’an-ı Kerim’de ibret alınsın diye bahsedilen geçmiş kavimler ve onlara gönderilen peygamberlerden biri de Şuayip Peygamber ve onun kavmi Medyen’dir. Birçok surede bahsi geçen topluluğun ilahi ölçü ile imtihanı ticari uygulamalar olmuştur ve Şuayip Peygamber yoluyla Allah onlara kurallarını vazedmiş,

uymadıklarında da gereğini yapmıştır (Araf: 85-93; Hud: 84-95; Şuara: 176-191; Ankebut: 36, 37).

Son zamanlarda yaşanan fahiş fiyat tartışmaları, firmaların murk-up fiyatlama davranışı ve yüksek kâr marjı alışkanlığı bu çerçeveden ele alındığında ne yazık ki bu anlayıştan ne kadar uzaklaşıldığını, uzaklaşınca da toplumsal düzenin ne kadar tehdit altında olabileceğini görmüş oluyoruz. Bu bakımdan, İslam geleneğindeki kâmil insan tasavvurunun aynı zamanda toplumsal huzurun, refahın, saadetin ve kamu düzeninin sağlanmasında ve sürdürülebilir kılınmasında oynadığı rolün önemle vurgulanmasında fayda vardır.

Fütüvvet ahlakıyla hareket eden bir kâmil mü'minin yolu “*emrolunduğun gibi dosdoğru ol*” (Hud: 12) emri mucibince yaşamayı bilmektir. Rivayete göre, ayetteki ifadenin ağırlığından ötürü Hz. Peygamber'in “*Hûd Suresi ve kardeşleri beni ihtiyarlattı*” buyurmuştur. Bazı İslam alimleri ayetteki “*festekim kema ümirte*” ifadesinin “*bütüncü, devamlı ve tutarlı dindarlık, dinî hayat*” anlamına geldiğini söylemiştir¹⁴. Ayet böyle tefsir edildiğinde, kanaatimizce fütüvvet bir anlamda ‘*haddi aşmamak, vahyin istikametinde yaşamak*’ olarak düşünülebilir. Fütüvvetnamelerde fütüvvetin menşeinin sık sık Nuh, İbrahim, Yusuf ve Peygamber Efendimiz gibi peygamberlere kadar götürülmesinin hikmetini belki de burada aramak gerekiyor.

Günümüzde tüm yasal düzenlemelere ve denetlemelere, yeri geldiğinde de kamuoyuna ifşa edilmelerine rağmen, tağşişli ürün satan iş yerlerinin durumu ortadadır. Bu türden firmaların hem ilgili kamu kurumlarınca ifşa edilip yasal takibe alındıkları hem de müşteri memnuniyetine dair geri dönüşlerle sanal ortamda müstakbel müşterileri caydırıcı bir etki yaptığı bilinmektedir. İslami literatürün garar veya bilinmezlik (cehalet) olarak, modern iktisat literatürünün ise asimetric bilgi (ters seçim ve ahlaki tehlike) olarak nitelendirdiği sorun, iş hayatının sürdürülebilirliği için vazgeçilmez bir husustur. Kur'an'da, hadislerde ve diğer temel İslami kaynaklarda bu konulara dair pek çok bilgi vardır. Aynı şekilde, dürüstlük fütüvvetnamelerin hepsinde vazgeçilmez bir ilke olarak bahsedilmiştir. Zaten Ahi teşkilatları da dürüst davranmayan bir esnafın (iş adamının) *pabucunu dama atmayı* ilke olarak benimsemişlerdir.

3.2.2. Cömertlik: Cimri Olmamak

Cömertlik (sahâvet), bir iş adamının bir anlamda terazisinde müşterinin kendisinde hakkının kalmasındansa, kendisinin onların üzerinde hakkının kalmasını yeğlemesidir. Ölçüde ve tartıda özveriyi müşteriden beklemek yerine, kendisinin yapması, hatta küçük ikramlarla kalbini kazanması ve bir defa kandırarak fazla kazanmak yerine, kanaatkâr ve ölçülü davranıp uzun dönemli dost kazanmaktır. Cömertlik, “... *veren el alan elden hayırlıdır*” (Müslim, Zekât: 97) hadisi mucibince; karşısındakilerden (haksız yere) alarak değil, vererek kazanmanın Nebevi yoludur,

¹⁴ Karaman vd, 2007: 204-205.

peygamberlerin ahlakıdır. Öyle ki, ‘*sabır, hilm ve cömertlik peygamberlerin ahlakından*’ sayılmıştır¹⁵.

Dahası, “*cömert cahilin Allah’a cimri abitten daha sevimli*” (Tirmizi: 1961) olduğu bildirilmiştir. Nitekim Kuşeyri Risalesi’nde bahsedilen bir hikâyeye göre, mecusunin biri Hz. İbrahim’e misafir olmak ister; o da önce Müslüman olmasını şart koşar. Adam bu cevaba üzülür ve oradan ayrılır. Ardından İbrahim’e vahiy gelir: “*Ey İbrahim! Kafir olmasına rağmen biz bu zındıka elli senen var ki rızık veriyoruz. Dinini değiştirmesini talep ve teklif etmeden bir lokma da sen yedirseydin ne olurdu?*” diye. İbrahim adamın peşinden koşar ve özür diler. Mecusi de “*ne hoş bir Rab; düşmanı için dostunu azarlıyor*” deyip İbrahim’in dinine tabi olur¹⁶.

Cömertlik, aslında rızıkın Allah’tan olduğuna tam iman etmek; kazandığında başkalarının hakkının olduğunu anlamak ve paylaşmaktır. Bu itibarla, İslam medeniyetin en temel düsturlarından olan *infak* anlayışı, bu inancın mahsulüdür. Bu hususta Kur’an’da, hadislerde, tasavvuf ve fütüvvet/ahilik gelenekleri ile Müslümanların toplum ve devlet anlayışında cömertlik ve infakla alakalı oldukça zengin bir literatür vardır. Hatta bu hususta temel kaynaklarda kullanılan dil ve üslup başka konularda kolay rastlanamayacak kadar net ve sarsıcıdır. Hele fütüvvet ve ahilik geleneği, cömertlik konuşulmadan asla açıklanamaz. O bakımdan, İslam’ı ve İslam medeniyetini cömertlik ve infak konusunu konuşmadan anlatabilmek mümkün değildir. O halde İslam’ın ve fütüvvetin kâmil insan tasavvurunun özünde cömertlik kültürünün büyük bir yer tuttuğunun bilinmesinde fayda vardır. Nitekim tam da bu noktayı teyit edercesine sahebenin önde gelen isimlerinden Enes Peygamber Efendimizin “*insanların en güzeli, en cömerdi ve en yiğidi idi*” (Buhari, Cihad: 24, 54, 82, 165) demiştir.

Kur’an-ı Kerim’de cömertlik konusu cimrilikle birlikte ifrat ve tefrit arasında bir denge mantığı içinde anlatılır. Nitekim: “*Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma! Çünkü savurganlar şeytanların dostlarıdır...*” (İsra: 26-27). İnsanın imkânı yoksa, karşısındakini kırmak dökmek, incitmek yerine, en azından “*... hiç değilse kendilerine rahatlatıcı bir söz söyle!*” (İsra: 28) diyerek; güzel söz ve davranışla karşılması tavsiye edilmiştir. Görüldüğü gibi, ayetler bize gayet naif, nezaketli, olgun ve ideal bir cömert insan tipi tasavvuru sunmaktadır. Devamında ise, infakta bulunurken aşırılıklara sivrulmadan bir denge halinde hareket etmeyi tavsiye etmektedir: “*Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin*” (İsra: 29) denmiştir. Hadisi şerifte ise, “*Malını infak et, sayarak verme; yoksa Allah da sana kıt verir. Malını tutup cimrilik etme; Allah da senin rızıkını kapatır*” (Müslim, Zekât: 88; Buhari, Zekât: 21-22) buyurulmuştur. Teşvik olarak da “*Kim bir iyilik yaparsa ona bundan daha hayırlı*

¹⁵ Sülemini, 2014: 74.

¹⁶ Kuşeyri, 2017: 307.

karşılık vardır” (Kasas: 84) ya da “Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükafatını görecektir” (Zilzal: 7) buyurulmuştur.

Cömertlik ve infak, iş hayatında birbirini kıskanarak ve yok ederek değil, *paylaşarak birlikte büyüme, birlikte çoğalmak ve zenginleşmektir.* Yani, küçük hesaplarla tenezzülkâr davranarak güven duygusunu zedelememek, gönlü tok olmak, kul hakkına tecavüz etmemektir. Cömertliğin kemalattan sayılması da bundandır. Çünkü, Cenabı Hak; “... *Kim nefsinin cimriliğinden (açgözlülüğünden, hırsından) korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir...*” (Haşr: 9; Teğabün: 16) buyurmuştur. Hatta bu konuda insanların birbiri ile yarışması tavsiye edilmiştir: “... *İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın...*” (Maide: 2). Bir de cömertlikte yarışmak sadece bolluk dönemlerinin bir erdemli davranışı değil, belki daha önemli olanı darlık zamanında cömert olabilmeyi becermektir. Bu kabil kemâlâtı belki de en iyi açıklayan ayet şudur: “*O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever*” (Ali İmran: 134). Osmanlı İslam toplumunda örneğin, sadaka taşı ve kuş evleri ya da kuş sarayları kültürü bunun uzantısıdır. Bundan başka, güler yüz, yoldan bir taş atmak gibi parasal bir karşılığı olmayan ya da bu imana sahip olamayanlar için de güzellik bir hareket (özveride bulunmak) mümkündür.

Ali İmran (134)’te belirtilen vasıflar esasında kâmil insan olmanın hem ne kadar kolay hem de çok zor olduğunu göstermektedir. Büyük mutasavvıfların fütüvvet ehli olmayı neden bu kadar değerli bulduklarının cevabı da esasında burada yatar. Zira insanın her halü karda cömert ve isar sahibi olabilmek, öfkesine hakim olup, insanları kusurlarından ötürü affedebilmek her kişinin değil, ancak er kişinin, yani, ayette ifade edilen ‘*güzel davranışta bulunan*’ kamil insanın harcıdır Nitekim Ebu Hüreyre’den rivayet edilen şu hadis-i şerif ile aynı manayı teyit etmektedir: “*Güçlü insan güreşte rakibini yenen değildir; asıl güçlü kimse öfkesine hâkim olandır*” (Buhari, Edeb: 76; Müslim, Birr: 107).

Fütüvvetnamelerin hemen hepsinde cömertlik fütüvvet ehlinin esasları arasında zikredilmektedir. Bu itibarla, cömertlik fütüvvetin ve ahiliğin en önemli, vazgeçilmez özelliklerinden biri olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed’in *Tuhfat-al-Vasaya* isimli eserinde fütüvvetin şartlarından birinin de “... *ihvandan muhtaç olanlara malını bağışlamak...*” olduğunu, “*cömertlik zahitliğin sonu, zahitlikse cömertliğin önüdür*” ve “*rubûbiyete benzer bir şey olsaydı, cömertlik derdim*”¹⁷ sözlerini paylaşır. Necm-i Zer-kub Fütüvvetnamesi’nde: “*Fütüvvet sahibi, yarım ekmeği bile olsa ev sahipliği yapan, konukları ağırlayan erdir*” denir. Yine aynı kaynakta mala ait fütüvvetnameye örnek olarak gösterilen Hz. Ebu Bekir’in Allah için çok fazla tasaddukta bulunduğunu ve Hz. Peygamber’in ehline ne bıraktığını sorması üzerine de “Allah’ı ve Elçisini” cevabını aldığı anlatılır¹⁸. Abd-

¹⁷ Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 196-197.

¹⁸ Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 213.

al-Razzak-Kaşani'nin *Tuhfat-al-İhvan Tercemesi*'nde ise, Hz. Hasan'a atfen fütüvvet, "kudreti varken affetmek, devleti varken tevazu göstermek, darlık zamanında cömertlik etmek ve minnetsiz ihsanda bulunmak"¹⁹ şeklinde bizce tam bir kâmil insan tasavvuru ile tanımlanır. Çobanoğlu Burgazi ise, ünlü Türkçe fütüvvetnamesinde cömertliği şöyle izah eder: 'Ahinin 18 dirhem gümüşten fazla dünyalığının (birikmiş parasının) olmaması'; "bundan fazla nesi varsa yoksullara vermelidir. Her şeyin tuzu vardır; yiğitliğin, ahiliğin tuzu da ekmek kazanmak, yoksulu doyurmaktır"²⁰. Son olarak, fütüvvet piri olarak kabul edilen Hz. Ali'nin "Allah yarım hurmayla da olsa tasadduk eden cömertleri sever"²¹ dediği rivayet edilmiştir.

Ayrıca, Burgazi Fütüvvetnamesinde açıkça belirtildiği üzere, ahinin üç eyinin açık üç şeyinin de kapalı olması gerektiğinden bahsedilir. Gülşehri'nin nazım ifadesiyle şöyle anlatılır²²:

Altı şartı var fütüvvet yolunun,
Üçü açık üçü bağlıdır onun,
Kapısı ve alnı ve sofrası bağı.
Ol üçü açıktır, budur sözün sağı,
Ol kim üçü bağlıdır; evvel dili,
Gözü bağlı dahi artırır yolu,
Hem beli dahi bağlı gerek,
Ki haram odunda yanmaya yürek²³.

Kaldı ki, ahilik kelimesinin Arapça'da "kardeşim" anlamına gelen "ahi" kelimesinden türediğini söyleyenlerin yanı sıra, eski Türkçe'de "akı" kelimesinden ileri geldiğini savunanlar da olmuştur. Bu haliyle kelime "eli açık, cömert, yiğit" gibi anlamlara gelmektedir. Bu ikinci yoruma göre ahilik zaten Türklerin iki bariz hususiyeti olan cömertliği ve yiğitliği/alplığı içine alan bir anlama gelmektedir.

3.2.3. Tevâzû: Kibirli Olmamak

Tevazu, kâmil bir şahsiyetin olmazsa olmaz vasıflarındandır. Zira "Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile (mülâyemetle) yürüyen kimselerdir..." (Furkân: 63). İş hayatında tevâzû, çalışanları ile dayanışma içinde olmanın, onları beşerî sermaye görerek işletmeye karşı sadakatlerini pekiştirmenin ve müşteriyi veli-nimet

¹⁹ Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 233.

²⁰ Gölpınarlı, 1953: 86.

²¹ Sülemini, 2014: 73.

²² Sarıkaya, 2002: 64.

²³ Burgazi, ünlü fütüvvetnamesinde kendi ifadesiyle şöyle açıklar: "Gerek kim ahinin dört nesnesi açık ola ve üç nesnesi bağlı ola. Amma dört kim açık (ola), evvela, hiç dünyam eksile dimeye ... Pes eli açık gerek. Katma gussalu kişi gelirse şad ola ve ahi güler yüzlü ola ve müsafirlere güle güle soyleye. Üçüncü, ahinün sofrası açık ola; her kim içerü girse önüne sofrası açsın. Pes bu dört açık ola, dört nesne ana açsın. Tanğri Taalanun ni'meti kapısı açsın ve rahmet kapısı açsın" (Gölpınarlı, 1953: 132-133).

görmenin, dolayısıyla, müşteri memnuniyetinin bir ön koşuludur. Başka bir deyişle, *kendisi için istemediğini müşterisi için de istememe* yönündeki Nebevî ilkenin hayata geçirilmesidir. Her iyi davranışta olduğu gibi, esasında alçak gönüllü olmanın da hem manevi hem de maddi bir karşılığı vardır. Nitekim Hz. Peygamber “*Kim Allah için hususundan dolayı tevazu gösterirse, Allah onu kıyamet gününde yüceltir...*” (İbni Hanbel, III: 76) buyurmuştur.

Ancak, biliyoruz ki, kibirli bir iş insanı ne rakipleri ne çalışanları ve ne de müşterileri tarafından sevilir. Hiç kimse o kişiyle iş yapmak istemez. Aksine, rakiplerine, müşterilerine ve çalışanlarına bu hasletle davranan bir iş insanının piyasada sevilleceği, daha iyi tutunacağı ve daha yüksek bir rekabet gücüne kavuşacağı söylenebilir. Çünkü, rakipleriyle kavga etmediği için, düşmanca muameleye tabi tutulmayacak; çalışanlarını beşerî sermaye olarak gördüğü ve haklarını gözetmediği için, onlar da işlerini kendi işleri olarak görecektir, daha az kaytaracak, verimlilikleri artacaktır; müşterilerini veli nimet olarak gördüğü için, kendisi için neyi layık görüyorsa, onlar için de o şekilde bir kalite ve fiyat politikası izleyeceğinden, müşteri memnuniyeti ve pazar payı yüksek olacaktır.

Buna göre, iş adamında tevazu, rızkın Allah’tan olduğunun davranışlarına yansımalarıdır ve bereketin anahtarıdır; müşteriye kendisine bağlamanın ve büyümenin en kolay, en sağlıklı, en ucuz yoludur. Kaldı ki, hadisi şerifte buyurulduğu gibi, “*...Allah, bir kulun hoşgörülü olması sebebiyle izzetini artırır, Allah için tevazu gösteren kişiyi ise yüceltir*” (Müslim, Birr: 69).

3.2.4. İyi Huylu ve Güzel Sözlü Olmak: İnsanlarla İyi İletişim Kurmak

Müslümanın temel vasıflarından biri, insanlara karşı iyi huylu, tatlı dilli, yumuşak sözlü olmasıdır. Kur’an’da tebliğ yöntemi olarak böyle davranılması tavsiye edilir. Nitekim Hz. Musa’ya ve Hz. Harun’a Firavn gibi zalim birine gittiklerinde dahi ona yumuşak sözlerle yaklaşımları söylenmiştir: “*Varın da ona belki dinler veya korkar diye yumuşak dille söyleyin*” (Taha: 44). Aynı öğüt Hz. Peygambere ve tüm ümmete verilmiştir: “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütlerle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış...*” (Nahl: 125). O kadar ki, Uhud Savaşında kendi emirlerine ve savaş düzenine uymadıkları için, Müslümanlar büyük bir hezimet yaşadıkları ve Hz. Peygamber’in hayatı bile tehlikeye atıldığı halde, sorumsuzca davranan sahabiler konusunda Hz. Peygamber’in affedici, af dileyici ve merhametli yaklaşımı övülmüş ve Müslümanlara değerli bir örnek olarak vazedilmiştir: “*Sen onlara sırf Allah’ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever*” (Ali İmran: 159).

Esasında tasavvufun ve fütüvvetin özü de *güzel insan* olmaktır. Tasavvuf risalelerine ve fütüvvetnamelere bakıldığında hemen her noktasında buna dair tavsiyelerle dolu oldukları görülür. Nitekim Harputlu *Tuhfat-al-Vasaya*’nın üçüncü

faslında fütüvvetin şartlarını anlatırken Al-Kalaid (isimli kitapta) “*halka ihsanda bulunmak amellerin üstünüdür; halkla hoş geçinmek huyların en güzeldir*” denildiğini aktarır. Ardından da “*halka ihsanda bulunmak, onlarla mülayemetle geçinmek, müstahak oldukları şeyleri vermek, onlar kendisine ister iyilikte bulunsunlar ister kemlikte, buna hiç aldırış etmemek, fütüvvetin kemalindedir*”²⁴.

Halk arasında da “*tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır*” denir. Ünlü halk şairi ve ozanı Neşet Ertaş da sevilen bir dizesinde “*Tatlı dile, güler yüze / Doyulur mu, doyulur mu?*” diye nida eder. Benzer bir yaklaşım Yunus Emre’de de görülür²⁵:

*Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ede bir söz,
Sözü pişirip diyenin işini sağ ede bir söz.
Söz ola kese savaşı söz ola kestire başı,
Söz ola ağılı aş bal ile yağ ede bir söz.
Gel ahî ey şehriyâri sözümüzü dinle bâri.
Hezâr gevher-ü dinârı kara taprağ ede bir söz²⁶.
Kişi bile söz demini, demeye sözün kemini.
Bu cihan cehennemini, sekiz uçmağ (cennet) ede bir söz.*

İş hayatında iyi huylu olmak, çalışanlarıyla ve müşteri ile ilişkilerde ölçülü ve seviyeli ilişki kurmanın bir ön şartıdır. Çalışanlarına ve müşterilerine karşı güzel söz ve davranışlarla moral ve motivasyon kazandırmak demektir. Tersinden söylemek icap ederse, onlara kırıncı davranarak motivasyonlarını zayıflatmak veya onlara sarkıntılık etmek değildir. Hatta merkez bankaları fiyat istikrarını ya da finansal istikrarı sağlamak amacıyla takip ettiği geleneksel ya da mikro ya da makro düzeyde ihtiyati araçlara ilave olarak piyasaları ikna etmek amacıyla ‘*sözle yönlendirme*’ denilen bir para politikası aracını da kullanırlar. Çünkü, otorite bir politika yapıcı olsa da uyguladığı politikaların istenen başarıyı sağlaması için, firmaların ve tüketicilerin de görüşlerini alıp, onları ikna etmesi gerekir. Zira para politikasında başarının sırrı, merkez bankasının güvenilirliğidir. Aksi takdirde, zaman zaman tecrübe edildiği gibi, firmalar fiyat ayarlamalarını para otoritesinin aksi istikamette yapabiliyor, tüketiciler de firmaların fiyat hareketlerine göre yol izlediklerinde fiyat istikrarında büyük sapmalar ortaya çıkabiliyor.

3.2.5. İsar: Başkasını Kendine Tercih Etmek, Kendisini Halka Adamak

İsar, diğerkamlık ya da başkasını kendisine tercih etmektir. İslam geleneğinde isar, aslında Muhacirlerle özdeşleşmiştir. Nitekim şu ayet tam olarak bunu anlatır:

²⁴ Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 197.

²⁵ https://yunusemresoirleri.blogspot.com/2008/05/keleci-bilen-kiinin_07.html

²⁶ *Sözünü bilen kişinin, yüzünü ak eder bir söz,*

Sözü pişirip diyenin, işini sağ eder bir söz.

Gel ey kardeş dostun yâri, sözümüzü dinle bari,

Bin elması, bin dinarı, kara toprak eder bir söz.

“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler...” (Haşr: 9). Bir başka ayette ise, diğerkamılıta bulunmaya en fazla layık kişiler olarak yoksul, yetim ve esirler üzerinden genelleyici bir ilke vazedilir: “Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler. (Ve şöyle derler:) “Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz” (İnsan: 8-9).

Bu hususta Hz. Peygamber’in ve ashabının hayatından pek çok örnek vardır. Ancak, iki büyük hadis kaynağında (Sahihayn) yer alan Ebû Hüreyre’den rivayetle gelen bir hadisi şerif var ki, gerçekten bu hususta üzerinde başka bir söze ihtiyaç bırakmayacak niteliktedir: “Bir gün Hz. Peygamber’in huzuruna bir adam gelerek: Açlıktan takatim kesildi, dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem eşlerinden birine haber gönderdi. O da: –Seni Hak Peygamber olarak gönderene yemin ederim ki, sudan başka bir şeyim yok, dedi. Sonra bir diğerine haber gönderdi. O da evvelki gibi cevap verdi, hanımları hepsi benzer cevabı verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: Bu gece bu adamı kim misafir edecek, buyurdu. Ensardan biri: Yâ Resûlallah, ben misafir ederim, dedi, onu alıp evine götürdü ve hanımına: Peygamber’in misafirine yemek hazırla, dedi. Diğer rivayete göre eşine: Yiyecek bir şeyler var mı, dedi. Hayır, yalnızca çocukların yiyeceği şu kadar bir şey var, dedi. Öyle ise onları bir şeylerle avut, akşam yemeği isterlerse onları uyut. Misafirimiz eve girince kandili söndür; ona, kendimiz de yiyormuş gibi yapalım, dedi. Sofraya oturdular. Misafir karnını doyurdu, onlar geceyi aç geçirdiler. Sabah olunca ev sahibi Hz. Peygamber’e gitti. Resûlullah kendisine: Bu gece misafiriniz için yaptığınız, Allah’ın hoşuna gitti, dedi” (Müslim, Eşribe: 172; Buhari, Menâkıbü’l-Ensâr: 10; [Riyazü’s-Salihin: 566](#)).

Anadolu insanı sofraya ne kadar kalabalık olursa bereketin de o kadar artacağına, zira ‘bereketin paylaşmanın artan bir fonksiyonu’ olduğuna inanır. Onun için, güzel bir dua formunda ‘Sofranızdan Halil İbrahim bereketi eksik olmasın’ veya ‘Allah kesene Halil İbrahim bereketi versin’ denir. Bu kültürün kaynağı olarak iki hadis kaynağında iki ayrı rivayetten gelen sadece şu hadis(ler)i vermek yeterli olacaktır. Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur: “İki kişinin yemeği üç kişiye, üç kişinin yemeği de dört kişiye yeter” (Buhârî, Et’ime: 11; Müslim, Eşribe: 178). Müslim’in Câbir’den rivayetine göre ise, Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Bir kişinin yiyeceği iki kişiye, iki kişinin yiyeceği dört kişiye, dört kişinin ise sekiz kişiye yeter, denilmiştir” (Müslim, Eşribe, 179; [Riyazü’s-Salihin: 567](#)).

Sufi risaleleri ile fütüvvetin kaynakları (fütüvvetnameler, şecerenameler, icazetnameler, seyahatnameler ve diğerleri) dikkatle incelendiğinde, fütüvvet ehlinin en temel vasıflarında birinin isar olduğu görülecektir. O bakımdan bilhassa sufi fütüvvet geleneğine mensup müelliflere göre, isarsız fütüvvet olmaz; dolayısıyla, fütüvvet isar demektir. Onun için İbni Arabî “isar fetanın ziynetidir... o, arzular

güçleriyle onu sarsa bile başkasını yeğler” demiştir²⁷. İsarla ilgili Şakik-i Belhi ile Cafer-i Sadık arasında geçen meşhur bir hikâye vardır: Rivayete göre, Cafer, Şakik’e fütüvvetin anlamını sorunca; “bize verildiğinde şükrederiz, verilmediğinde ise sabrederiz” der. Cafer, Medine’deki köpeklerin de böyle yaptığını söyler. Bunun üzerine, Şakik kendisinin görüşünü sorunca: “Bize verilirse onu başkasına ikram ederiz, verilmezse şükrederiz”²⁸.

Esasında diğerkamalık Anadolu insanının zihninde yer edinmiş bir haslettir. Zira oğlu askere gidince, başkalarının çocuğu ile birlikte sağ salim dönmesini diler; çocuğu hastalanınca da önce başkalarının çocuğuna sonra da kendi çocuğuna şifa diler. İsar inancının arkasında yatan mantık, toplumsal ya da kamu çıkarını kendi çıkarına tercih etmektir.

Bir iş adamının (esnafın) kendisini halka adaması, Hakkın rızasını kazanmak için halka hizmeti (ya da yaygın kullanımı ile; ‘halka hizmeti Hakka hizmet olarak görmesi’) işletme politikası olarak benimsemesi demektir. ‘İnsanların en hayırlısı olmak için onlara hizmeti’ (hadis) seçen erdemli bir iş adamının yegâne motivasyonu kar maksimizasyonu olmayacak; onlara tercihlerini dikkate alarak en kaliteli mal ya da hizmeti en uygun fiyatla en uygun koşullarda sunmak ve memnuniyetlerini (dualarını) almak olacaktır. Böyle hareket eden bir iş adamının müşterinin inanç değerleriyle ve yaşam biçimiyle tezat oluşturacak mal ya da hizmet üretmesi ve ticaretini satması, hile ve aldatma peşinde koşması söz konusu olmayacaktır. Halk arasında ‘*kiminin parası, kiminin duası*’ diye bir söz vardır. Yani, fütüvvet ruhuyla hareket etmesi beklenen bir iş adamının fiyat politikasında tek amaç yüksek fiyat ve yüksek kar olmamalıdır; kendisini müşterinin yerine koyup, onların hissiyatını ve satın alma gücünü göz önünde bulundurarak makul sayılacak bir fiyatla çalışmalıdır. Zira kâmil insan olmanın gereği budur.

3.2.6. Kusur Aramamak: Affedici Olmak

İslam ahlakının temel ilkelerinden biri insanlarda kusur aramamak, aksine affedici olmaktır. Zira Cenab-ı Hak “... *Rahmetim ise herşeyi kuşatmıştır...*” (Araf: 156) ya da Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir hadisi şerif vasıtasıyla “(*Rahmetim gazabımı geçti*)” (Buhari, Tevhid: 15, 22, 28, 55, Bedi’ül’-Halk: 1; Müslim, Tevbe: 14) buyururken ya da kendisi “*Allahım affedicisin, affi seversin, beni de affet*” (Tirmizi: 3513; Nesei: 7665) diye dua ederken, kulun aksi yönde bir tavır içinde olması ilahi iradeye ters düşer. Nitekim Kur’an’da “... *Onları affet, onların bağışlanmasını dile...*” (Ali İmran: 159) ve “*O takvâ sahipleri ki, ... öfkelerini yutarlar ve insanları affederler...*” (Ali İmran: 134) ayetleri kemal derecesindeki bu ahlakı vazeder.

Bu konuda sufilerin yaklaşımını anlamak için, iki önemli mutasavvıf arasında geçen bir diyaloga bakmakta fayda var. Cüneyd-i Bağdadî (ö. 909) Ebû Hafs Haddâd

²⁷ İbni Arabi, 1999: III/349; akt. Köle, 2015: 344.

²⁸ Köle, 2015: 344.

(ö. 874) “*Bana göre fütüvvet, kendinde fütüvveti görmemen ve yapmış olduğun şeyi, ‘bunu ben yaptım’ diyerek kendine nispet etmemendir*” deyince, Haddâd, “*Güzel ama bana göre fütüvvet, insaf etmek lakin insaf beklememektir*” diye cevap verir. Bunun üzerine Cüneyd, “*Arkadaşlar hadi kalkınız! Zira Ebû Hafs, Adem ve onun zürriyetinde ilave meydana getirdi, yani eğer civanmertlik onun dediği şeyse fütüvvet konusunda Âdemoğullarının etrafında bir hat çekti. Kimse bu hattın dışına çıkamaz. Zira O, fütüvvette hepsini geçip kimsenin daha güzelini söylemeyeceği bir söz söyledi*” der²⁹.

Burgazi Fütüvvetnamesi’nde bu hususu teyit eder mayiyette şu ifadeler yer alır: “*Rasul hazreti buyurdu: ... kim eğer bir kişinin doksandokuz aybı olsa ol kişi dünyayı terkidüp yidürse ol örter anun cümle aybını*”³⁰.

İş hayatında esnafın birbirinin kusurunu arayarak, birbirinin ayıplarını ve eksikliklerini ortaya çıkarıp ifşa ederek, rakibini yok etme çabası, iş hayatımızın en ciddi sıkıntılarından birisidir. Ahi geleneğinde, esnafın birbirine köstek olma yerine destek olma esası benimsenmiş ve bu yola tevessül edenler de sürekli kınanmış ve lanetlenmiştir. Esnaf arasında rekabetin esasının kaliteli mal üretmek olduğu benimsenmiştir. Ancak, üretici ve satıcıların belli bir standartta asgari kalite düzeyinde mal ve hizmet üretmesi ve bunun kurumsal olarak düzenlenip denetlenmesi gerekir. Nitekim bunun için daha Hz. Peygamber döneminde hisbe uygulamaları denilen piyasa düzenlemelerine başlanmış; bu uğurda Hz. Ömer ve Hz. Ame İbnü'l-As gibi saygın sahabeler muhtesip olarak görevlendirilmişlerdir.

Daha sonra *Hisbe Teşkilatı* olarak kurumsallaşmış olan yapı, Osmanlı döneminde kanunnamelerle tahkim edilmiş, *çaşni tutma* ve *narh* uygulamaları gibi konjonktüre göre bazı politikalar geliştirilmiştir. Buna paralel olarak Ahi Teşkilatı da kendi içlerinde sivil yolla mensubu olan esnafı düzenli olarak standartlara uygun hareket edip etmediği hususunda denetlemiştir. Nitekim, “*pabucun dama atılması*” diye bilinen kusurlu mal üreten esnafın teşhir edilmesini sağlayan yöntem daha iyiyi yakalama anlayışının kurumsal adı olarak ihdas edilmiştir. Unutmamak lazım ki, kâmil insan anlayışı, düzenleme ve denetleme mekanizmalarının olmadığı, herkesin istediği gibi hareket edip başkalarının hakkını ihlal ettiği bir toplum düzeni değildir. Öyle olsaydı, Allah’ın Rasûlü ve Raşit Halifeler bizzat Pazar yerlerini denetlemezler ve malum sert önerilerde bulunmazlardı. Piyasa düzenlemeleri ile ilgili pek çok hadisin varlığını unutmamak gerekir³¹.

3.3. Ahiliğin İkinci Derece Ahlaki İlkeleri, Kemâlât ve İktisadi Hayata Tesiri

²⁹ Köle, 2015: 349.

³⁰ Gölpınarlı, 1953: 132.

³¹ Erdem, 2015.

Ahiliğin bir de iktisadi hayata dair doğrudan ahlaki ilkeleri vardır ki, biz bunlara matematik ve iktisat bilimlerinin terminolojisi ile '*iş hayatının ikinci derece (yeterli) koşulları*' diyebiliriz. Bu ilkelerin başlıcaları şunlardır³²:

- Tembellikten kaçınmak,
- Yüksek çalışma azmine sahip olmak,
- Alın terine ve helal kazanca dayalı bir gelir sahibi olmak,
- Kanaat ve tevekkül sahibi olmak,
- İş bölümüne riayet etmek,
- Bir sanat veya iş sahibi olmak,
- Usta-çırak ilişkisini kurumsallaştırmak,
- Kalite ve standardizasyona uygun mal ve hizmet üretmek,
- Piyasaların belli ahlaki kurallara göre işlenmesini sağlamak ve tüketicilerin haklarını korumak üzere gerekli düzenlemeleri ve denetlemeleri yapmak.

Takdir edileceği üzere, hem genel manada hem de iktisadi manada ahlaki sorumlulukların bilinciyle hareket eden bireylerin ve kurumların yürüteceği ilkeli, kurallı, belli standartlara göre çalışan bir piyasanın daha rekabetçi, daha adil, daha etkin ve tarafların tamamının daha kazançlı çıkacağı açıktır. Böyle bir iktisadi yapının alıcı ve satıcı ya da alacaklı ve borçlu tarafların tamamının kendi payına düşeni alabileceği bir mübadele ortamı oluşturacağı için, her zaman ve her yerde herkes için uygulanabilirliği mümkündür. Önemli olan, bu iradeyi gösterecek kişilerin, kurumların ve politika yapıcıların kararlılıkla gerekli hukuki, iktisadi ve ahlaki altyapıyı hazırlamak için harekete geçmesidir. Bize göre, hala devam eden küresel Koronavirüs (Kovid-19) ve savaş ortamında etkinliğini iyice yitiren kapitalist zihniyete ve mekanizmalara alternatif olarak burada zikredilen ilkelere dayalı bir sistemin insanlığın istifadesine sunulması Müslümanlar için temel bir sorumluluk olarak ele alınmalıdır.

Ahilik adına vazedilen kurallar, esas itibarıyla vahyin ve onun etle kemiğe bürünmüş hali olan *sünnete dayalı bir hayat tarzının günün her anını kuşatacak nitelikte* olup; kuralların bir kısmı genel olarak herkesi ilgilendirirken (dolaylı iş ahlaki ilkeleri), bazıları belli meslek erbabının ilgili faaliyet alanını ilgilendirmektedir (doğrudan iş ahlaki ilkeleri). O bakımdan, ahiliğin temel kaynaklarından örneğin fütüvvetnamelere, şecerenamelelere, icazetnamelere, bazı seyahatnamelere ve arşiv belgelerine bakıldığında; tavsiye edilen kuralların neredeyse tamamının İslam ahlaki temelinde bireysel ve toplumsal ahlaki sorumlulukları içerdiği anlaşılmaktadır. Büyük mutasavvıfların (İbni Arabi, Sülemi, Kuşeyri, Sühreverdi, Mansur vd) fütüvvet tanımlarına esas olarak uygundur.

4. Sonuç ve Tartışma

---

³² Erdem, 2009; Erdem, 2020: 109.

Fütüvvet, İslami çerçevede ‘iyi olan şeyleri yapma, kötü olan şeyleri de yapmama ya da engelleme’ esasına dayalı ahlaklı bir hayat ve toplum inşa etme idealinin kurumsallaşmış adıdır. Fütüvvet ve veya Anadolu fütüvvetçiliği olarak bilinen ahilik geleneğinin öncüleri, takip ettikleri yolu ilk insan Hz. Adem’den başlatırlar ve ‘fütüvvet ağacı’ dedikleri bir silsile ile diğer peygamberlerle devam ettirerek Hz. Peygamber’e, oradan da Hz. Ali ve bazı sahabeler ve Ehl-i Beyt vasıtasıyla kendilerine kadar getirirler. Dikkat edilecek olursa, fütüvvet düşüncesinin gerek kendine yol gösterici olarak aldığı silsile, gerekse yol pusulası olarak kabul ettiği ‘emri bil-maruf nehyi anil-münker’ ilkesi, ideal ya da *kâmil insan* yetiştirmeye dayalı bir medeniyet projesi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Dolayısıyla, bu proje merkeze *kâmil insan* tasavvurunu koyarak, vahyin insanlık üzerindeki medeniyet tasavvurunun tamamlayıcı bir parçası olarak insanoğlunun bireysel ve toplumsal manada ahlak-temelli bir hayat sürmesi için anlaşılabilir ve uygulanabilir basit kurallar ve modeller geliştirmiştir. Geliştirilen kurallar, esas itibarıyla vahyin ve onun etle kemiğe bürünmüş hali olan sünnete dayalı bir hayat tarzının günün her anını kuşatacak nitelikte olup; kuralların bazıları genel olarak herkesi ilgilendirirken, bazıları belli iktisadi hayatta faaliyet gösteren esnaf ve sanatkarları ilgilendirmektedir. Bu çalışmada, doğrudan iş hayatına dair ahlaki ilkeler yerine dolaylı iş ahlakı ilkelerinin bir kısmı üzerinden bir insan-ı kâmil analizi yapılmıştır.

Aslında, insan-ı kâmil konusu İslam düşüncesinde ve tasavvufta önemli bir yer tutar. Özellikle İbni Arabi ve Cîlî’nin başını çektiği teori, kozmik tartışmalar, insanın yaratılışı ve Hakikat-i Muhammediyye tartışmalarına dayanır. Sünni İslam ulemasının önemli bir kısmı tarafından ağır eleştiriye tabi tutulan bu anlayış, meseleyi derin bir felsefi analizin konusu yaparken, ahlak, tasavvuf ve fütüvvet çevrelerinin genel manada kâmil insandan anladığı, Kur’an ahlakı ile ahlaklanmış, vahyin pusulasına uygun bir hayat süren ideal bir insan tasavvuru olmuştur. Biz de fütüvvetin amaç fonksiyonu olarak görülen kâmil insan tasavvurunu bu çerçevede ele aldık. Bu itibarla, bu çalışmada fütüvvet/ahilik düşüncesinin genel (dolaylı) iş ahlakı ilkelerinden altısı üzerinden bir insan-ı kâmil tahlili yapılmıştır. Bu ilkeler; dürüstlük, cömertlik, tevazu, iyi huylu ve güzel sözlü olmak, îsar, kusur aramamak ve affedici olmaktır.

Yukarıda sayılan ilkelerden başka; misafirperverlik, insanlara iyiliği tavsiye etmek (emri bil-maruf), haya sahibi olmak, dedikodu yapmamak, içki içmemek, zina yapmamak, kimseye karşı husumet ve kin beslememek, büyüklere karşı saygılı, küçüklere karşı şefkatli olmak, eline, beline ve diline sahip olmak gibi ilkelerin tamamı esnaf, tüccar ya da sanayici olmasa da her Müslümanda bulunması gereken temel ahlaki ilkelerdir. Bu ilkeler şahsında mündemiç bir iş adamının yüksek ahlaki meziyetlere sahip, şahsiyet sahibi ve itibarlı biri olduğu herkes tarafından bilinir ve ticaret yapılırken daha fazla tercih edilir. Bugün artan hızlı iletişim imkanları göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu ahlaki meziyetlere sahip bir iş insanının ve

onun kurumsal kimliğinin daha fazla tercih edileceği rahatlıkla söylenebilir. Bu itibarla, *günümüzde belki de en iyi reklam ve tutundurma faaliyetinin ticari hayatta gerçek ve tüzel kişiliklerin genel ve ticari ahlak kurallarına sıkı sıkıya bağlı olduklarının bilinmesidir.*

Hem genel manada hem de iktisadi manada ahlaki sorumlulukların bilinciyle hareket eden bireylerin ve kurumların yürüteceği ilkeli, kurallı, belli standartlara göre çalışan bir piyasanın daha rekabetçi, daha adil, daha etkin ve tarafların tamamının daha kazançlı çıkacağı açıktır. Böyle bir iktisadi yapı, alıcı ve satıcı ya da alacaklı ve borçlu tarafların tamamı için kendi paylarına düşeni alabilecekleri bir mübadele ortamı oluşturacağından, her zaman ve her yerde herkes için uygulanabilir olacaktır. Önemli olan, bu iradeyi gösterecek kişilerin, kurumların ve politika yapıcılarının kararlılıkla gerekli hukuki, iktisadi ve ahlaki altyapıyı hazırlamak için harekete geçmesidir. Bize göre, yaklaşık üç yıldan beri devam eden küresel Koronavirüs salgını ortamında etkinliğini iyice yitiren kapitalist zihniyete ve mekanizmalara alternatif olarak burada zikredilen ilkelere dayalı bir sistemin insanlığın istifadesine sunulması Müslümanlar için temel bir sorumluluk olarak ele alınmalıdır.

Kaynaklar

- Aydın, Mehmet S. (2000): “İnsan-ı Kâmil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, ss. 330-331
- Çetinkaya, B. Ali (2015): *İslam Düşüncesi Tarihi: Siyasetten İrfana*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Erdem, Ekrem (2021c): “Fütüvvetnamelerin Türleri ve Farklı Dillerde Yazılmış Bazı Fütüvvetnamelerin İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Ahi Evran Üniversitesi İİBF Dergisi*, ‘Fütüvvet, Ahilik ve İktisadi Hayat’ Özel Sayısı, S. 5, ss. 88-113.
- Erdem, Ekrem (2021d): “Fütüvvet ve Ahilik Çalışmalarının Kaynakları”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, C. 16(2), ss. 173-198.
- Erdem, Ekrem (2020): “Ahilik Geleneğinde El Emeğine, Helal Kazanca ve Kanaate Dayalı Bir İktisadi Hayatın Bugüne Yansımaları”, *6. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı: Ahiliğin Günümüze Yansımaları*, ss.107-120.
- Erdem, Ekrem (2015): “Müslüman Bireyin İktisadi Davranış Hususiyetleri ve İslam Piyasa Geleneği”, iç. *İslam İktisadi ve Piyasa*, Ed. Y.E. Sezgin ve F. Bulut, İGİAD Yayınları, İstanbul, ss. 11-38.
- Erdem, Ekrem (2009): *Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli: Ahilik*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Ersoy, M. Akif (2016): Safahat, Haz. M.E. Düzdağ, Acar Bilgi Merkezi ve Kayseri Sanayi Bölgesi Başkanlığı, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1953): “Burgazi ve Fütüvvet-namesi”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 76-153.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1949-1950/2011): “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 11, No. 1-4; Ayrıca kitap olarak (2011): İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Haşimi, M. Ali (2007): *Kur'an ve Sünnete Göre Müslüman Şahsiyeti*, Çev. R. Tosun, Risale Yayınları, İstanbul.
- İbn-i Arabî, Muhyiddin (1999): *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 9 Cilt, Tash. Ahmed Şemsüddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Karaman, Hayreddin vd (2007): *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 Cilt, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Köle, Bekir (2015): “Tasavvuf Perspektifinden Fütüvvetin Anlam Boyutu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, ss. 330-361.
- Kuşeyri, Abdülkerim (2017): *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, Haz. S. Uludağ, Dergâh yayınları, İstanbul.
- Maverdi, Ebü'l- Hasan (1978): *Edeb-i Dünya ve Din*, Çev. S. Kip ve A. Sönmez, Bahar Yayınevi, İstanbul.
- Nevevi, Muhyiddin (2013): *Riyâzü's-Sâlihîn*, 3 Cilt, Çev. M.E. Özafşar ve B. Erul, Diyanet İleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- Sarıkaya, M. Saffet (2002): *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sühreverdi, Şihâbüddin (?): *Avârifü'l Meârif: Gerçek Tasavvuf*, Çev. D. Selvi, <http://tasavvufekitap.com/sihabuddin-suhreverdi/avariful-mearif.html>.
- Sülemi, Ebu Abdurrahman (2014): *Tasavvufa Giriş*, Tah. Y. Zeydan, Çev. A. Akay, İlk Harf Yayınevi, İstanbul.
- Sülemi, Ebu Abdurrahman (1981): *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemi'nin Risaleleri*, Çev. S. Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Sülemi, Ebu Abdurrahman (1977): *Tasavvufta Fütüvvet*, Çev. S. Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/05/keleci-bilen-kiinin_07.html.